

І. І. ЛИСЮК

Ігор Іванович Лисюк, аспірант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИНИКНЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

Важливе значення щодо пізнання сутності соціальних норм мають історичні дослідження, оскільки історія зберігає та передає соціально значущу інформацію щодо них.

Аналіз процесу історичного виникнення та становлення соціальних норм дозволяє виокремити їх різновиди. Кожен вид має на меті вплив на поведінку, діяльність людей, однак здійснює його своїми специфічними способами, які одночасно є критеріями розмежування різних видів соціальних норм – права, моралі, політики, релігії, звичаїв, традицій тощо.

З огляду на це, у межах даної статті ми маємо на меті розглянути та проаналізувати історію виникнення соціальних норм, зокрема, звичаїв, традицій, обрядів, ритуалів, релігійних норм, моральних норм, норм етикету.

Вагомий внесок у дослідження проблеми виникнення соціальних норм внесли відомі вітчизняні та зарубіжні вчені, зокрема: В. Алексєєв, Є. Бурлай, С. Гусарєв, Т. Кашаніна, М. Кельман, В. Копейчиков, Н. Крестовська, С. Лисенков, Л. Матвєєва, М. Матузов, П. Недбайло, В. Нерсєсянц, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, А. Першиць, О. Скакун, Т. Тарахонич, В. Теліпко, О. Тихомиров, І. Усенко та ін.

Зокрема, Г. Мальцев зазначає, що в первісному суспільстві існує не інстинкт і несвідома звичка поводитися певним чином, а саме норма – інтелектуальний факт, продукт свідомості, однак, ще досить недосконалої, фантастичної, перевернутої, що фрагментарно відображає реальний світ. У багатьох аспектах ці норми відрізняються від сучасних типів норм соціальної поведінки.

На передній план у первісній нормі виступає сутнісний зв'язок між минулим та теперішнім, а не суцільним та належним, як це характерно для соціальних норм сучасного часу. Тобто у первісній нормі минуле господарює над теперішнім, формує його за своїм зразком, а зв'язок суцільного та належного відноситься до механізму формування¹.

Матеріальне та духовне життя первісного суспільства, будь-які способи пізнавальної та практичної діяльності не виокремлювались один від одного. Цей нерозвинений стан первісного життя відноситься також і до розподілу соціальних норм. Не існувало відмінностей між релігійними, моральними та іншими соціальними нормами.

Серед вчених немає єдиної думки про те, які саме соціальні норми є першоосновою регулювання у стародавньому суспільстві.

Е. Дюркгейм зазначав, що більшість соціологів та істориків вважають, що релігія є первинною щодо всіх соціальних явищ. Завдяки їй шляхом послідовних трансформацій виникли інші прояви колективної діяльності: право, мораль, мистецтво, політичні форми тощо².

Цілком очевидно, що людина, діючи в суспільстві відповідно до загальних вимог суспільства, виробляє типові правила поведінки, яких дотримуються всі його члени. Це була «мова» поведінки, на підставі якої створювалися права та обов'язки учасників суспільних відносин. Зокрема, міфи і обряди у результаті їх сприйняття перетворюються в обов'язкову поведінку, тобто соціальне право.

Соціальне право не мало письмової форми та конкретних джерел, однак воно виникало із вуст людей, передавалось із покоління в покоління і мало загальнообов'язковий характер та авторитет у додержавному суспільстві³.

Стародавнє право являло собою систему правових відносин, заснованих на заборонах (табу) та на каральних заходах, що передбачали покарання порушників табу, а також на можливості обирати індивідуумами будь-яку іншу норму поведінки, тобто бажаний результат поведінки (наприклад, право вибору дружини тощо).

Отже, у стародавньому суспільстві людина, дотримуючись правил, що передавались із покоління в покоління, виробляла звичні норми, які пізніше стали правовими.

Соціальні норми у докласовому суспільстві характеризувались тим, що існували у свідомості людей в якості звичаїв, а їх виконання було природною, звичною функцією кожного і забезпечувалось суспільною думкою.

Як наголошує Н. Пархоменко, у первісному суспільстві людина діяла певним чином з огляду на зовнішні обставини, а періодичне повторення таких дій протягом тривалого часу призвело до виникнення звичаю діяти саме таким чином. Із поступовим ускладненням суспільних відносин звичай набуває характеру правила поведінки, якого в обов'язковому порядку дотримуються всі члени певної соціальної групи⁴.

Виникнення звичаю як соціальної норми є свідченням того, що людство перейшло на вищий ступінь у своєму розвитку. Звичай склався історично, упродовж життя кількох поколінь і став загальним в результаті багаторазового застосування.

Звичаї сформувалися в результаті природного, емпіричного узагальнення численних актів поведінки, за допомогою яких люди намагалися задовольнити свої потреби. Вчинки, які не приводили до необхідного результату, сприймалися як неефективні й навіть шкідливі, тому правилами поведінки не ставали. Водночас, вони засуджувалися суспільством і вимагали заборони.

Заборона-табу є одним із перших правил поведінки людей. Вчинки, методи діяльності, які повторювались і приводили до бажаних цілей, ставали звичаєм. Передаючись із покоління до покоління, звичаї закріплювалися через традицію і перетворювалися на усталені норми⁵.

Норми-звичаї були основними соціальними регуляторами поведінки на ранніх етапах людської історії. Наприклад, звичай поважати батька й матір, жити в злагоді з ближнім, допомагати слабким і беззахисним та багато інших – основа життя нормальної людини.

Звичай є своєрідною формою поведінки людей, яка з часом набуває певної стійкості, закріплюється у практичному досвіді, психології та ідеології тієї чи іншої соціальної спільноти. Основою звичаю є елементи суспільної необхідності, які на початкових етапах роблять його найближчою до реальних потреб формою регулювання їхніх дій. Вимоги звичаю засвоюються людьми в процесі діяльності чи взаємного спілкування.

Н. Пархоменко зазначає, що особливістю даних норм є те, що вони виникають в результаті багаторазового застосування протягом століть, закріплюють людський досвід у свідомості людей і входять у звичку, існуючи у вигляді соціальних норм⁶.

Отже, звичаєм характерні деякі особливості, а саме: регулюють стійкі суспільні відносини, які склалися протягом певного періоду часу у перебігу життя декількох поколінь; стають загальними завдяки багаторазовому застосуванню людьми; виражають життєву закономірність, порушення якої загрожує серйозними наслідками для людського роду; втілюють авторитет суспільства, всі члени якого впевнені у необхідності кожного звичаю; різноманітні у різних народів; є універсальним засобом регулювання первісного суспільства, за допомогою якого опосередковувалися всі сторони людського буття.

Таким чином, виникнення звичаїв – це досягнення людства. І немає нічого дивного у тому, що вони перебували на першому місці в системі соціального регулювання первісного суспільства.

Норми-звичаї ґрунтувалися на природній необхідності, перепліталися з міфами і мали значення для всіх випадків життя громади, роду, племені, для регламентації господарського життя і побуту, сімейних та інших взаємин членів роду, первісної моралі (добра і зла), релігійно-ритуальної діяльності. Їх можна назвати природним первісним правом: вони служили критерієм «правової» поведінки; були публічною основою вирішення життєвих ситуацій; підтримували і зберігали кровно родинну сім'ю⁷.

Проте, слід зауважити, що правила поведінки в первісному суспільстві мають характер мононорм, тобто норм єдиних, специфічних, не диференційованих та не поділених на норми соціальної регуляції первісного суспільства⁸.

На думку О. Скакун, мононорми – це норми:

- не поділені за регулятивними особливостями, оскільки в них перепліталися, чітко не проступаючи, міфи, норми моралі, релігійні норми, правові засади (наприклад, «не убий», «не укради» – одночасно і правові, і релігійні, і моральні норми);

- які не давали переваг одному члену роду перед іншим, закріплювали «первісну рівність», жорстко регламентуючи їх діяльність в умовах протистояння суворим силам природи, оборони від ворожих племен;

- у яких переважало «табу» – обов'язкова і незаперечна заборона, неодержання якої каралось надприродними силами (наприклад, заборона під страхом найтяжчих покарань кровно родинних шлюбів). А дозволи (права) і позитивні зобов'язання (обов'язки) не були розділені: права членів роду становили зворотний бік обов'язків, оскільки первісний індивід не мав окремого усвідомленого особистого інтересу, який би відрізнявся від інтересу роду. Адже людина усвідомлює інтереси, а не права⁹.

Отже, зазначимо, що мононормами є правила поведінки загального характеру, обов'язкові для всіх і не диференційовані за змістом та своєю цільовою спрямованістю. Мононорми – це норми, що являли собою єдність моральних, релігійних і правових норм; серед яких ще не диференціювалися різні соціальні норми.

У мононормах права членів роду являли собою зворотний бік обов'язків, були невід'ємними від них, оскільки індивід у первісному суспільстві ще не мав власного інтересу, відмінного від колективного інтересу роду. Лише з розпадом первісного ладу, появою соціальної неоднорідності більшого значення набувають права індивіда¹⁰.

Близькими до звичаїв є традиції – усталені способи поведінки людей, які передавалися від покоління в покоління. Як стверджує Н. Толкачова, традиція своїм походженням зобов'язана міжродовим, міжплеменним відносинам, що виникли в результаті розподілу праці, обміну, розвитку сімейно-шлюбних відносин. Традиція як соціальний регулятор пізнішого походження і є проміжною ланкою між звичаєм та правом. Тому традиції вже від самого виникнення властива не локальність як звичаю, а трансцендентність – заперечення територіальної обмеженості. У результаті трансцендентність традиції як соціальних норм переростає у правову загальність.

Традиції, на відміну від звичаю, характерна трансцендентність за походженням, а це показує, що традиція виникає на підставі міжобщинних зв'язків; її дія не обмежена суворо вказаною територією, забезпечується взаємною домовленістю самоврядних одиниць на підставі спільності їхніх інтересів; традиція – перший крок до загальності регулятивного впливу на протизагальності звичаю; традиція – наслідок порівняно вищого ступеня розвитку суспільства, який спонукав до обміну, широкого розподілу праці, шлюбно-сімейних відносин тощо; традиція виникає на основі синтезу звичаїв різних общин¹¹.

Традиції мали зовнішній прояв у нормах обрядів – формулах дій людини, що ставали правилами поведінки (весільні обряди, обряд вручення свідоцтва про народження тощо). Обряд, на відміну від норм-звичаїв був покликаний забезпечити співжиття між людьми для досягнення не лише емоційно-психологічних, а й ідеологічних цілей шляхом як регулювання зовнішньої поведінки осіб, так і вміщуючи у собі ціннісний зміст регульованих суспільних відносин.

Обрядові церемонії, що відбувалися в урочистих умовах, називалися ритуалами. Існує точка зору, що ритуали були першим видом соціальних норм, тому що людство стало їх використовувати тоді, коли не володіло мовою.

Ритуал – це особлива програма дій, яка не допускає жодних відхилень від усталених норм і яка є обов'язковою для всіх. Жорстокість, послідовність, незмінність ритуалу давала можливість колективу подолати найнебезпечніші ситуації, зберегти себе для подальшого життя.

Ритуал був найголовнішим засобом збереження колективу, мобілізації його членів на подолання труднощів на основі використання морально-етичних цінностей колективу. Він створював особливий емоційний фон, давав чіткі установки для практичних дій, об'єднував людей зі світом сакрального¹².

Світ первісної людини обмежувався власною общиною. Усе, що лежало поза нею, було чужим і ворожим. Власна община – це «ми», усі ті, хто належав до інших общин, не пов'язаних з «нашою» екзогамними зв'язками, – «вони». «Ми» – це рідня, з ними треба співпрацювати, їм необхідно допомагати, їх слід захищати. «Вони» – чужі, від них можна чекати лише лиха. Звідси, з одного боку, впливає відданість своїм одноплемінникам, а з іншого – немилосердна жорстокість до чужинців¹³.

У слов'янських народів на першому етапі життя ритуали використовувались достатньо широко. Наприклад, люди катають по зораному полю священика, щоб отримати гарний врожай; після посівної люди закликають священика у полі служити молебень тощо.

Вважаємо за необхідне вказати на деякі особливості ритуалу як різновиду соціальних норм, зокрема: домінуюче значення має форма ритуалу (церемонія, демонстративна дія, яка має театралізований характер і виконується при великому скупченні народу, тобто масово); метою будь-якого ритуалу є навіювання певних відчуттів, за його допомогою досягається певний психологічний настрій людей; ритуали виконували компенсаторну та регулятивну функції.

Отже, ритуали є демонстративними діями (яскравими, театралізованими, масовими). За допомогою ритуалів здійснюється певний психологічний настрій людей.

Наступним видом соціальних норм були міфи. У міфах знаходять відображення ранні елементи релігії, філософії, науки та мистецтва. У них поєднувалися знання, художні образи, моральні приписи, релігійні уявлення.

Первісна людина знаходилась у полоні міфологічного мислення. Міф – це плід людської фантазії штучний світ, породжений людською уявою. Однак для первісної людини міф за своїм значенням був конкретністю і справжньою реальністю.

Для людини в будь-яких життєвих ситуаціях міф був конче необхідною категорією думки і дії. Поза міфічними уявленнями первісна людина існувати не могла. Міфічні предмети та герої з їх вчинками мали для неї таке ж саме значення, що й оточуючі реальні природні феномени. Міфічне і реальне тісно перепліталися у єдине ціле. Впевненість у своїх практичних діях, душевний спокій людина могла мати за умов коли вона жила міфом.

Міф – це закінчена система, в якій немає нічого непотрібного, недійового чи випадкового, усе в ньому мало для життя певний позитивний або негативний сенс. Він виникає не ізольовано від практичного життя людини, а в процесі формування суспільного буття¹⁴.

Отже, міфи були розповіддю про те, як влаштований світ навколишній і світ людський. Вони були водночас системою норм життя, що відобразилось у численних повір'ях і заборонах, а також елементами культу, їх відтворювали у видовищах-виставах, обрадах і ритуалах.

Міфи пояснювали багато сторін нашого життя, таємницю появи людини, її побуту, рослин і тварин, характер відносин у сім'ї тощо. На підставі первісних міфів на певному рівні розвитку логічного мислення відбувається складний процес формування національних та світових релігій.

Релігія виникла як результат безсилля людей перед стихійними силами природи. Стихійними вони залишаються доти, доки не будуть пізнані їхні сутність і зміст, закономірності виникнення і дії, і доки вони не будуть поставлені на службу людству. Чим нижчою є економічна і соціальна зрілість людей, тим більше вони залежать від сил природи; чим нижчий ступінь їхньої свободи відносно природної необхідності, тим більшою стає кількість віруючих і вищим ступінь їхньої релігійності¹⁵.

Будь-яка релігія ще з первісних часів висувала певні вимоги до соціальної поведінки людей, чинила регулятивний вплив на суспільні відносини. Вироблені релігією правила поведінки належать не тільки до здійснення культу, а й до особистого чи суспільного життя людини.

За своєю сутністю релігійні норми виникають на основі релігійних уявлень і поглядів та є засобом збереження їх у свідомості людей¹⁶.

Виокремимо найбільш характерні особливості релігійних норм у первісному суспільстві.

1. Сутність релігії як системи релігійних норм полягає в тому, що релігія є духовним союзом людини з Богом. Цей союз полягає в тому, що Бог визначає людині свою волю, а людина, укладаючи цей союз, перетворює його волю на норму свого життя та віддає свої сили на її збереження та охорону. Отже, релігійна людина сприймає волю божу як норму своєї поведінки та вбачає у Богові нормотворця релігійних норм та за-

повідей. Розуміння релігійних норм зводиться до того, що людина повинна слугувати, насамперед, Богу, а потім людям, суспільству. Воля Бога пронизує релігійні норми.

2. У первісному суспільстві існувало багато богів. Велика кількість богів є первинною стадією релігійної свідомості.

3. Релігійні норми вказували шлях до спасіння, позбавляли страждань, досягнення безсмертя. З часом релігійні норми, які прописували правила поведінки через божественні засади, адресувалися людям та упорядковували їх поведінку. Водночас, у суспільстві встановлювався певний порядок.

4. У первісному суспільстві відбувалася суттєва схожість богів. Подібність релігійних норм, які створювалися в різних регіонах земної кулі, пояснюється схожістю у процесах соціального розвитку у різних кінцях земної кулі, загальними для всіх людей законами психології. Отже, розвиток релігійних уявлень та створення релігійних норм відбувалося у всіх культурно-історичних регіонах однаково.

5. Релігія змінюється разом зі зміною дійсності, з розвитком людського суспільства.

6. За порушення релігійних норм передбачалися санкції. Вважалося, що вони є виразом гніву і суду богів над грішниками.

7. З розвитком релігійної міфології, первісних вірувань пов'язано і виокремлення перших в історії професій: знахарів, шаманів, священнослужителів, тобто людей, яким одноплемінники довіряють важливу для племені або народу роль посередника в контактах зі світом надприродним – з духами, богами.

Наступним різновидом соціальних норм первісного суспільства є норми моралі, які були важливими регуляторами життя людей, в них відображалися правила поведінки, які визначали, що є добро і зло.

У колективній праці первісного суспільства з'являються перші моральні норми: обов'язковість праці для кожного, дисципліна, розпорядок праці, рівний розподіл продуктів праці, взаємна допомога тощо. Поступово в сімейно-шлюбних відносинах формувалися специфічні норми, які регулювали стосунки між чоловіком та жінкою, батьками та дітьми. Всі ці норми закріплювалися у вигляді традицій, обрядів, ритуалів. Вони були основними життєвими законами, передавалися від покоління до покоління та забезпечувалися силою громадської думки. Їхня роль у житті суспільства визначалась тим, що вони безпосередньо з'єднували людей у колектив, регулювали їхню поведінку у різноманітних ситуаціях, виступали як спосіб передання громадського досвіду окремій людині. Таким чином, з розвитком суспільних відносин формувалася та удосконалювався найважливіший засіб соціальної регуляції – загальна мораль, яка складалася з правил поведінки людей загального характеру, виходячи з уявлень про добро і зло, справедливе і несправедливе, належне або раціональне¹⁷.

Відзначимо деякі особливості моральних норм первісного суспільства, зокрема: засновані на уявленнях про добро і зло; не нав'язуються ззовні, а ґрунтуються на вільному і самостійному переконанні; спираючись на вироблені етичні вимоги, засвоюючи їх, будь-яка первісна людина могла самостійно регулювати свою поведінку; у первісному суспільстві, мораль була заснована на поділі усіх людей на «свої» та «чужі»; виконуються добровільно; моральні вимоги, що пред'являються людям та контроль за їх виконанням здійснюється іншими засобами духовного впливу: через почуття обов'язку, який кожна людина повинна зробити мотивом своєї поведінки і оцінку і самооцінку вчинків; санкції за порушення моральних норм полягають у докорі совісті та переживаннях порушником відчуття провини за скоєне¹⁸.

Одним із різновидів соціальних норм первісного суспільства є норми етикету.

З найдавніших часів люди дотримувалися чітко визначених правил і норм поведінки для того, щоб полегшити своє життя. Саме по собі спільне життя в будь-якому суспільстві передбачає наявність чітких правил. Тому можна з певністю стверджувати, що етикет з'явився одночасно з виникненням первісного людського суспільства, як необхідна умова його існування. Спочатку ці правила регламентували одночасно юридичні, економічні, релігійні та інші відносини. Ними керувались усі члени общини. Таким чином, етикет в цей період не виступав самостійно, окремо від інших правил, які регулювали суспільне життя первісного колективу, а був частиною таких загальних правил. Отже, зазначені правила були так би мовити «неписаними», вони народжувались внаслідок потреб всього колективу і регулювались ним.

Норми етикету – це сукупність історично складених правил поведінки, які регулюють зовнішні прояви людських стосунків.

Наведемо деякі особливості норм етикету первісного суспільства, зокрема: є традиційними формами спілкування і звернення один до одного; спілкування людей вимагає бажання та прагнення погоджувати свої інтереси та потреби з інтересами та потребами інших людей; покликані показати людині, з якою приходиться спілкуватися, доброзичливе ставлення до неї; мають виховне значення; правила поведінки у побуті, пов'язані з виникненням етикету, існують у всіх народів Землі. Водночас у кожного народу вони різні.

Підсумовуючи зазначене, зробимо висновок, що характер розвитку суспільства впливає на значимість будь-якого виду норм. У первісному суспільстві існували наступні соціальні норми: звичаї, традиції, міфи, обряди, ритуали, релігійні норми, моральні норми, норми етикету, що регулювали суспільні відносини, відображали та конкретизували дію об'єктивних законів, тенденцій суспільного розвитку.

Виникнувши задовго до поділу суспільства на класи, соціальні норми історично склалися, з одного боку, шляхом відображення та закріплення у свідомості людей природних суспільних зв'язків, які створилися, відповідно до родових та інших пов'язаних з ними відносин, а з іншого боку – шляхом регулювання індивідуальних відносин на підставі фактів (ситуацій), що повторювалися (наприклад, обмін продуктами праці тощо).

- ¹ Мальцев Г. В. Происхождение и ранние формы права и государства // Проблемы общей теории права и государства: Учебник / Под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М.: НОРМА-ИНФРА*М, 1999. – С. 36–37.
- ² Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр. А. Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – С. 206.
- ³ Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук. – М.: Прогресс, 1972. – С. 53–54.
- ⁴ Пархоменко Н. М. Система джерел права у романо-германській правовій сім'ї // Порівняльне правознавство (правові системи світу): Монографія / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – С. 21.
- ⁵ Толкачова Н. Є. Звичаєве право в системі соціально-ціннісних установлень і нормативного регулювання відносин // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2007. – Вип. 375. Правознавство. – С. 34–35.
- ⁶ Пархоменко Н. М. Вказана праця. – С. 21.
- ⁷ Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. – Харків: Еспада, 2006. – С. 242.
- ⁸ Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества: Учебник. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 204.
- ⁹ Скакун О. Ф. Вказана праця. – С. 242.
- ¹⁰ Телішко В. Е. Універсальна теорія держави і права: Підручник. – К.: БІНОВАТОР, 2007. – С. 253–254.
- ¹¹ Толкачова Н. Є. Деякі аспекти співвідношення звичаю, традиції та права // Вісник КНУ Шевченка: Сер. Юридичні науки. – 2002. – Вип. 45–48. – С. 20–22.
- ¹² Байбурин А. К. Ритуал в системе знаковых средств культуры // Этно-языковые функции культуры. – М., 1991. – С. 23–42.
- ¹³ Історія української культури: у п'яти томах / Ю. С. Асєєв, В. Д. Баран, І. А. Баранов. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 1: Історія культури давнього населення України. – С. 64.
- ¹⁴ Там само. – С. 63.
- ¹⁵ Релігієзнавство: Підручник / За ред. О. П. Сидоренка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – С. 121–124.
- ¹⁶ Філософія права: навчальний посібник / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчковський та ін.; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 250.
- ¹⁷ Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): Навчальний посібник. – К.: Знання, 2005. – С. 326.
- ¹⁸ Каширина Т. В. Происхождение государства и права. Учебное пособие. – М.: Высшая школа, 2004. – С. 201–211.

Резюме

У статті розглянуто виникнення окремих видів соціальних норм, які історично склалися, з одного боку, шляхом відображення та закріплення у свідомості людей природних суспільних зв'язків, які створилися, відповідно до родових та інших пов'язаних із ними відносин, а з іншого боку – регулювання індивідуальних відносин на підставі фактів (ситуацій), що повторювалися.

Ключові слова: соціальні норми, звичаї, традиції, ритуали, міфи, релігійні норми, моральні норми.

Резюме

В статье рассмотрено возникновение некоторых видов социальных норм, которые складывались, с одной стороны, путем отображения и закрепления в сознании людей природных общественных связей, которые создались, в соответствии с родовыми и другими связанными с ними отношениями, а с другой стороны – путем регулирования индивидуальных отношений на основании фактов (ситуаций), которые повторялись.

Ключевые слова: социальные нормы, обычаи, традиции, ритуалы, мифы, религиозные нормы, моральные нормы.

Summary

The article considers the emergence of certain social norms, which have been formed, on the one hand, by mapping and consolidation in the minds of the natural social bonds, which were created in accordance with tribal and other related relationships, but on the other hand – by adjusting the individual relations based on facts (situations), which were repeated.

Key words: social norms, consuetudes, traditions, rituals, myths, religious norms, moral norms.

Отримано 24.06.2011

Л. М. МОЗОЛЮК-БОДНАР

Людмила Миколаївна Мозолюк-Боднар, аспірант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ВІД ДИСЦИПЛІНИ ДО САМОДИСЦИПЛІНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Процес розбудови й утвердження суверенної, демократичної, правової та соціально орієнтованої держави органічно пов'язаний з дисципліною в державі, яка є якісною та невід'ємною складовою цих процесів і важливим соціально-правовим регулятором суспільного життя.

Існує тісна взаємозалежність між розвитком держави, дисципліною та самодисципліною. Зокрема, економічний розвиток держави та політична стабільність у суспільстві залежить від стану дисципліни в дер-